

לגדול מכישלון חינוכי אל עתיד ליברלי

לחינוך ההומניסטי-ליברלי תועלת משמעותית הנחוצה לחברה הישראלית, בייחוד בתקופה קשה זו. עידוד לחינוך כזה יכול לסייע ביצירתה של זירה תרבותית שבה מחלוקות יכולות לבוא לידי ביטוי ללא אלימות פיזית או מילולית, ומבלי להתבסס על דמגוגיה, מניפולציות כוחניות או כפייה. זהו אתגר מרכזי של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל כיום.

ד"ר יקי מנשנפרוינד

ידי מדעי הרוח כגון הספרות, האומנות, ההיסטוריה וכיוצא בזה. ההומניזם העמיד את האדם במרכזו של העולם, וביקש להבין את מהותו ואת מקורות הרעיונות האנושיים, מבלי להידרש לכתבי הקודש. במובן זה החינוך ההומניסטי הוא חילוני במהותו, אף כי ההומניזם, בניגוד לדעה רווחת, איננו אנטי-דתי כלל, ורבים מבין נציגי המובהקים של ההומניזם (בייחוד בראשיתו) היו אדוקים בדתם. ההומניזם העמיד את כשריו הטבעיים של האדם, ובייחוד את התבונה, בראש מעייניו, וביקש להראות כיצד התבונה מסוגלת לכוון את מעשיו של האדם ואת חקירותיו לעבר האמת. בתור אידיאל מוסרי (ובמובן מסוים אף פוליטי) ההומניזם היה ממקורותיו של המושג "כבוד האדם", המזוהה גם עם ערכי הפילוסופיה של הנאורות (במאה ה-18) ועם הליברליזם המודרני, ומבחינה זו הוא גם אחד ממקורותיה העיקריים של המחשבה הדמוקרטית המודרנית.

החינוך הליברלי איננו נבדל במהותו מהחינוך ההומניסטי – הם מבוססים על אידיאלים דומים, הגם שאינם זהים לחלוטין. החינוך הליברלי, בתור אידיאל, מבוסס על הקנייתה של השכלה כללית, שאיננה מיועדת לשם הכשרה מקצועית או לשם הקנייתן של מיומנויות מקצועיות המיועדות למומחים, אלא לשם הכשרתו של "אדם חופשי" (לפחות ברוחו), המסוגל לחשוב, להתבטא ולפעול באופן עצמאי. השכלה כללית מסוג זה תכלול בעיקר את האומנויות ומדעי הרוח, אך גם ידיעות בסיסיות במדעים המדויקים ובמתמטיקה וכיוצא בזה. החינוך הליברלי נחשב לעתים קרובות כתנאי הכרחי בכינונה של אזרחות טובה, או כחלק מהותי מחינוכו של אדם בעל תודעה חופשית המסוגל ליטול חלק פעיל וביקורתי בקהילה הפוליטית שהוא חבר בה.

אפשר להסכים כי האידיאלים של החינוך הליברלי והאידיאלים של החינוך ההומניסטי אינם סותרים, וכי יש

טראומת השבעה באוקטובר עדיין לא עובדה על ידי החברה הישראלית, ואין ספק שזמן רב מאוד עוד יחלוף בטרם הכלת האירוע הזה והשלכותיו יוכלו להגיע לסימון. אבל אין ספק כלל שהתרבות הישראלית תצטרך להגיב לטראומה, לחשוב מחדש על עצמה ועל יחסי הקבוצות המרכיבות אותה, וכן כמובן על יחסיה עם שאר העולם. נראה כי תפקידו של החינוך בכלל, ושל החינוך האקדמי בפרט, יהיה מכריע בשנים הצפויות לנו, משום שהחינוך הוא אחד המכשירים העיקריים שבאמצעותם חברה יכולה להפעיל את מנגנוני העיבוד וההכלה של אירועים היסטוריים ולהתמודד עימם.

בהקשר זה אני מבקש לדון על אתגריו של החינוך ההומניסטי-ליברלי בעתיד הקרוב – בעיקר לאור השבעה באוקטובר, אבל גם לנוכח משברים אחרים של החברה הישראלית, שחלקם החלו עוד זמן רב קודם לכן. כוונתי היא בין היתר למשבר שעורר הניסיון לבצע בישראל מהפכה חוקתית (או "רפורמה משפטית" כפי שמכנים אותה תומכיה), והעיוותים שהתעוררו כתוצאה מכך. נראה לי, כפי שוודאי נראה גם לרבים אחרים, שההשכלה הגבוהה בישראל תצטרך להתמודד עם שורה של משברים ושל תמורות הפוקדים את החברה הישראלית בשנים האחרונות, ושהחינוך ההומניסטי-ליברלי באוניברסיטאות בישראל ייאלץ לתרום את תרומתו בהתמודדות זו.

ראשית אסביר בקצרה לאיזה מין של חינוך אני מתכוון כאשר אני מדבר על חינוך הומניסטי-ליברלי. ההומניזם הוא כינויה של ההשקפה התרבותית שנוסדה באיטליה במסגרת התנועה המכונה הֶנְסַנְס ("לידה מחדש"). השקפה זו התפשטה במהירות בחלקים נרחבים באירופה, והתמקדה בעיצובו של האדם על כל צדדיו, תוך הדגשה מיוחדת של העיסוק בחוויה האנושית, כפי שהיא מתוארת ומוסברת על

טקס בוגרים באוניברסיטה הפתוחה (עודד קרני)

העתיקה) נדמה כבולט במיוחד בתקופה שבה נתונים החיים עצמם בסכנה ממשית, והצורך להצדיק את עקרונות היסוד של ההשכלה הגבוהה במדעי הרוח (ולא רק בפילוסופיה) נהיה חריף יותר ויותר לנוכח אתגריה הקיומיים של החברה הישראלית שלאחר השבעה באוקטובר. אינני מנסה לטעון כאן שההשכלה הגבוהה והאידיאלים החינוכיים של מדעי הרוח עשויים לפתור את בעיותיה של החברה הישראלית, וגם אינני סבור כי זהו תפקידם. אבל בתשובה לשאלה: האם החינוך ההומניסטי-ליברלי נחוץ לחברה הישראלית בימינו? אטען, כאמור, כי הוא נחוץ בהחלט, וכי חשיבותו, דווקא כעת, היא עצומה.

מנגנונים שיאפשרו לקיים שסעים מבלי להתרפק

רבים סבורים בטעות כי הבעיה העיקרית שעמה מתמודדת החברה הישראלית בימינו היא מה שמכונה "השסע החברתי". זוהי טעות, משום שהחברה הישראלית מעולם לא הייתה מאוחדת, ומעולם לא שררה בה זהות אינטרסים בין הקבוצות השונות והמגוונות שמהן היא מורכבת. מאז ומתמיד הייתה זו חברה משוסעת. אבל יתרונה הגדול של החברה הישראלית מזה עשרות רבות של שנים היה יכולתה לשאת את השסעים הללו, להכיל אותם ואף להשתמש בהם כמניע לצמיחה ולשגשוג. הבעיה שעמה אנו מתמודדים

טעם לצפות שהשכלה גבוהה ראויה לשמה תכלול הן את ההומניזם והן את הליברליזם (במובן שייחסנו להם כאן). לפיכך אני נוטה לדבר על "חינוך ליברלי-הומניסטי" מבלי להבחין בין שתי ההשקפות הללו, ועל בסיס ההנחה שהן משלימות זו את זו. שתי ההשקפות מטעימות את יכולתו של האדם לדון באופן תבוני בעניינים הנוגעים לטוב ורע, לכוון את מעשיו לאור ערכים אוניברסליים, ולכוון את חייו (כלומר, את חייהם המשותפים של בני אדם שונים בעלי אינטרסים נבדלים) באופן רציונלי. טענתי המרכזית היא כי לחינוך ההומניסטי-ליברלי, מסוג זה שתואר כאן, יש תועלת משמעותית, הנחוצה לחברה הישראלית, ואולי לחברה העולמית כולה, בייחוד בתקופה קשה זו.

הטענה הזאת איננה מובנת מאליה. כמוֹרה לפילוסופיה באוניברסיטה הפתוחה אני מוצא את עצמי לעתים במבוכה מסוימת, כשאני נאלץ להצדיק (גם אם לעצמי בלבד) את העיסוק במדעי הרוח בתקופה סוערת זאת, שבה נדמה שעיסוק מסוג זה הוא בגדר מותרות בלבד, ושהוא איננו "רלוונטי" כלל אלא אסקפיסטי לכול היותר. כך, למשל, הפילוסופים היווניים, שעליהם אני מלמד, שהיו אומנם מגדולי המוחות של תרבות המערב, עסקו ברעיונות רבים הנחשבים כיום לשגויים, וברור לגמרי כי חלק ניכר מהדיונים שבהם היו שקועים אינם נוגעים עוד לחיינו כיום. חוסר הרלוונטיות של הפילוסופיה (לא רק הפילוסופיה היוונית

ראוי לציין כי במדינות נוספות במערב, ובהן אף ארצות הברית, ניתן להבחין בתופעה זו, כאשר הצדדים השונים אינם מסוגלים עוד להידיין זה עם זה, אלא לכל היותר להתעמת – אלא שבעימותים מסוג זה, להבדיל מדיונים רציונליים, אין עוד מקום להצגה של רעיונות סדורים, מגובשים ומנומקים, אלא רק להטחת האשמות, טיעונים לגופו של אדם או השמצות מופרזות. דומה כי האנלוגיה לחברה הישראלית בת זמננו איננה נדרשת כמעט. תוקידיס מצביע כאן על כישלון חינוכי, שהיה מן הסתם אופייני לאתונה של התקופה ההיא, ושהיה בין הגורמים העיקריים למשבר הפוליטי העמוק שאליו נקלעה החברה האתונאית בתקופת המלחמה. נדמה לי

כי החברה הישראלית של ימינו נגועה בבעיות דומות. בהקשר זה יש לחינוך ההומניסטי-ליברלי תפקיד חשוב מאין כמוהו. כוונתי, בין היתר, ליצירתה של זירה תרבותית שבה מחלוקות יכולות להתבטא (אבל לאו דווקא להיפתר!), שבה מתחוללים עימותים (ולאו דווקא פשרות), ושבה יכולים הצדדים השונים להיאבק (ולאו דווקא ליישב מאבקים); אלא שמאבקים אלו, שאין ביכולתה של ההשכלה הגבוהה לפתור, צריכים להתקיים באופן מסוים, שאיננו כולל אלימות פיזית או מילולית, ושאיננו מבוסס על דמגוגיה, מניפולציות כוחניות או כפייה. החינוך ההומניסטי-ליברלי, כפי שהוא מתקיים במסגרת החינוך האקדמי, הוא תנאי חשוב – וייתכן שאף הכרחי – לייסודה של זירה חופשית מסוג זה, משום שאחת ממטרותיו הראשיות של חינוך זה הוא לאפשר את קיומו של דיון חופשי, שהמשתתפים בו מחויבים לשימוש נכון ומדויק במושגים, להבנה של העמדות השונות ולנכונות לאפשר לכל הצדדים להביע את דעתם. במילים אחרות, ההשכלה הליברלית-הומניסטית מבוססת על מה שמכונה "תרבות דיון", המאפשרת לרעיונות שונים להתבטא ולהתחדד זה כנגד זה. השכלה גבוהה שלא תציע זאת לתלמידיה לא תהיה ראויה לשמה, ולא תהיה לה זכות קיום כלל.

תמרו אזהרה באקדמיה שמעבר לים

לאור מה שנאמר עד כה, אין מנוס מלקבוע בצער כי ההשכלה הגבוהה, בישראל ובמקומות רבים אחרים, נכשלת בתפקידה היסודי – הקנייתו של חינוך הומניסטי-ליברלי בסיסי, שאת עקרונותיו הצגתי כאן בקצרה.

בכישלונה החריף ביותר של ההשכלה הגבוהה בימים אלו ניתן היה לצפות במדינות המערביות שמחוץ לישראל, ובתגובתן של החברות הללו לנוכח אירועי השבעה באוקטובה. צעירים רבים במדינות אלו מפגינים תמיכה בלתי-מסויגת בחמאס,

כיום היא שהמנגנונים שאפשרו לנו לקיים את השערים ואת העימותים הפנים-חברתיים שעיימם אנו מתמודדים אינם מתפקדים עוד באותה מידה של יעילות ושל ביטחון. תהליכי ההתפרקות של החברה הישראלית כעת אינם נובעים אפוא כתוצאה מקיומן של מחלוקות, אלא מאי-היכולת להכילן.

אי-יכולתה של חברה להכיל מחלוקות ולדון בהן קשורה, לפחות בחלקה, להיעדרה של שפה משותפת או להיעדרן של אמות-מידה משותפות להערכה של טיעונים. ההמחשה לטענה זו מצויה בכתביו של תוקידיס (460–395 לפנה"ס), ההיסטוריון היווני שתיעד את מלחמת הפלופונס (431–405 לפנה"ס), בין אתונה ובעלות בריתה ובין ספרטה ובעלות בריתה. תוקידיס תיאר בפסקה ידועה את המשבר התרבותי העמוק שבו היו נתונות ערים יוניות רבות בתקופת המלחמה. בין היתר קבע תוקידיס כי בתקופה זו

ההשכלה הגבוהה בישראל תצטרך להתמודד עם שורה של משברים ושל תמורות הפוקדים את החברה הישראלית בשנים האחרונות, ושהחינוך ההומניסטי-ליברלי באוניברסיטאות בישראל ייאלץ לתרום את תרומתו בהתמודדות זו.

"משמעותן הרגילה של המלים בהערכת מעשים נתחלפה כרצון איש ואיש, העזה נמחרת נחשבה כנאמנות אמיצה לחבורה; התמהמהות מרחיקת-ראות – כפחדנות מתפרקסת; המתונות – ככסות-עיניים למורך-לב; פקחות בכול – רפיון ידיים בכול; פחזות של טירוף הועלתה לאחת ממידות הגברות; זהירות במזימה – אמתלה יפת-מלים להשתמטות. חמום-הראש היה נאמן תמיד, והמדבר כנגדו – חשוד. מי שעלתה מזימתו בידו – פיקח; המגלה התנכלות – פיקח שבפקחים" (תוקידיס, תולדות מלחמת פילופוניס, תרגום: א"א הלוי, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ט, ספר שלישי, פב). קטע זה ממחיש היטב מה מתרחש כאשר אמות-המידה המשותפות לדיון נעלמות, וכאשר כל "איש ואיש" קובע לעצמו את משמעותן של מילים ואת משמעותם של מושגים. בעידן הנוכחי אפשר להצביע על מצב דומה המתקיים בעימותים פוליטיים המתנהלים בישראל, בין אם הם מתרחשים בזירה הפוליטית, בפרלמנט או במוסדות השלטון האחרים, או בעיתונות הכתובה והמשודרת וברשתות החברתיות. היעדרה של השפה המשותפת מתבטא כאן גם בעצם הנכונות (או ליתר דיוק, היעדרה של נכונות זו) להקשיב לדבריו של היריב, להעריך אותם באופן תבוני, ולמתוח עליהם ביקורת עניינית.

בדרכי ניסוח פתלתלות ועמומות במתכוון, וגורמת לתלמידיה לחשוב שדרך התנסחות מסובכת עדיפה בהרבה על ניסוחים בהירים, משום שהיא מצטיירת כמתוחכמת או כעמוקה יותר. זוהי שגיאה חמורה, משום שבאופן זה נוצר מצב הדומה דמיון רב למצב שתיאר תוקידס לעיל: המילים מאבדות את משמעותן, והשיח הרציונלי המשותף הופך לבלתי אפשרי.

רבים טוענים כי מטרתו של החינוך בכלל, ושל ההשכלה הגבוהה בפרט, היא להנחיל ערכים מסוימים המזוהים בדרך כלל עם ערכיה של הנאורות המערבית. השקפה זו נראית לי נכונה, אך במידה מוגבלת בלבד: נראה לי כי מרצים המבקשים להטיף לאימוצם של ערכים כלשהם (ולדחייתם של רעיונות או אידיאלים אחרים) לא רק שייכשלו במשימתם זו, אלא שהם יביאו לתוצאה ההפוכה. הסטודנטים, ועל כן אני יכול להעיד מניסיוני שלי, אינם מעוניינים בהטפות מוסר, וודאי שאינם מעוניינים בחינוך "פוליטי" (כזה ש"מסביר" להם מהן העמדות ה"נכונות" או ה"מוסריות" שבהן יש להחזיק). הם זקוקים לחינוך המטפח מידות טובות מסוימות – כגון התעמקות, רוחב אופקים ויכולת הבנה – והם צריכים שיסייעו להם להבין רעיונות סבוכים, אבל הם אינם זקוקים כלל שיאמרו להם מהם האידיאלים שבהם יש להאמין או שאותם יש לדחות. המרצה באוניברסיטה איננו שואב את סמכותו מכך שיש בידי מערכת ערכים נכונה, אלא מכך שהוא מסוגל להסביר את הרעיונות שעליהם מבוססות מערכות ערכים שונות (ולעתים מנוגדות), ולאפשר לסטודנטים לדון בינם לבין עצמם ביתרונותיהם ובחסרונותיהם של רעיונות אלו. סוקרטס (470–399 לפנה"ס), הפילוסוף היווני הדגול, הבין היטב כי מורה טוב איננו מי שנותן לתלמידיו את ה"אמת" (תהא אשר תהא), אלא מי שמאפשר לתלמידיו להגיע אל האמת בכוחות עצמם, באמצעות דיאלוג מתמיד, ומתוך חקירה עצמית ביקורתית. נדמה לי שזהו האתגר הראשי העומד כעת בפני ההשכלה הגבוהה בישראל: לאפשר ללומדים בה להבין את הרעיונות שהם עצמם מחזיקים בהם, ולהקנות להם את האמצעים להעריך רעיונות באופן שקול והגיוני. אם יעלה בידן של האוניברסיטאות בישראל לעשות זאת, אזי תהיה בכך משום תרומה רבת ערך, ואולי אף חיונית, לציביות של החברה הישראלית וליכולתה להתמודד עם הקשיים הרבים שעוד נכוננו לנו. ■

יקי מנשנפרוינד מנחה במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, ומרכז קורסים בתוכנית ללימודי תרבות. מלמד קורסים בפילוסופיה יונית, פילוסופיה של המוסר, אסתטיקה, ספרות ולימודי מדע.

וקוראים ל"שחרורה של פלסטין מהנהר ועד הים" ("שחרור" שפירושו השמדתה דה-פקטו של מדינת ישראל, ואולי גם של אזרחיה). הצעירים הללו מתעלמים במפגיע מהעובדה שהחמאס מייצג ערכים אנטי-ליברליים ואנטי-הומניסטיים במובהק, או שהם תומכים ביוזעין באידיאולוגיה החמאסית. הם מצדיקים את עמדתם באמצעות מושגים מעורפלים של "חירות", "עצמאות" ו"שוויון". במקרים כגון אלו, שהתגלו באחדות מהאוניברסיטאות הנחשבות ביותר במערב, נחשפה ההשכלה הגבוהה במלוא עליבותה, בעיקר משום שצעירים אלו הפגינו תמיכה בלתי-מסויגת בערכים הנוגדים במובהק את הערכים היסודיים ביותר של התרבות שהעניקה להם מלכתחילה את הרעיונות בדבר שחרור, חירות, שוויון וכיוצא בזה. מה שחמור לא פחות, נראה כי צעירים אלו אינם מסוגלים כלל לדון באופן רציונלי ושקול על הרעיונות שבהם הם תומכים, וכי הם נמנעים מלבחון את עמדותיהם לאור ראיות היסטוריות, לאור שיקולים פילוסופיים ולאורה של ביקורת עצמית נוקבת.

כישלון זה אמור לשמש לנו כאזהרה, משום שההשכלה הגבוהה בישראל, בייחוד בתחומי מדעי הרוח והחברה, נוטה להיות מושפעת מהלכי הרוח הנהגים באקדמיה המערבית. ברור, מכל מקום, כי המצב בישראל איננו טוב בהרבה מכפי שהוא מעבר לים: גם כאן השיח הפוליטי מבוסס בעיקר על טיעונים רדודים, ורובם המוחלט של המשתתפים בשיח זה אינם מודעים כלל למשמעותן של המילים שבהן הם משתמשים. מילים וביטויים כגון "חירות", "ליברליזם", "הפרדת רשויות", "ריבונות" ואף "טוב" נזרקים לחלל האוויר כסיסמאות חלולות, והשיח על אודותיהם אינו מבוסס על הבנה ממשית של הרעיונות הנידונים. זהו שיח המסתמך בעיקר על אמירות נבובות, על דמגוגיה ועל שקרים. שיח כזה איננו מתקיים בתנאים של דיאלוג ממשי ושל הקשבה איש לדברי רעהו, והצדדים הנוטלים בו חלק הם דוגמטיים בעיקרם, ואינם מסוגלים לקבל את האמיתות (החלקיות) המצויות גם בצד השני. למרבה הצער, החינוך האקדמי כיום לא הצליח לבסס עקרונות של שיח מסוג אחר, רציונלי ובלתי אלים.

זאת ועוד: חינוך הומניסטי-ליברלי, כפי שאני מבין אותו, אמור להקנות ללומדיו את היכולת לחשוב ולהתבטא באופן בהיר. זאת משום שבהירות המחשבה והביטוי היא התנאי המרכזי להבנה אמיתית ולאפשרות קיומו של דיון משמעותי ופורה (להבדיל מסתם התנצחות מילולית עקרה). ההשכלה הגבוהה בימינו, בייחוד במדעי הרוח והחברה, עוסקת לעתים קרובות בהפך המוחלט: היא משתמשת במושגים מעורפלים,